Павлик. Кама?

Вери. Ген-кă-на! Анчах эсĕ кун çинчен Павлика ни-ни!..

Павлик. Аплантăм. Эпĕ Павлика ни-ни!

Вери. Ну, эпĕ вĕçтерем-ха.

Павлик. Вĕçтер, Вери, вĕçтер. Генка сана кĕтет те пуль. *(Шăлаварне тăхăнать.)*

Лиди *(алăка шаккаса)*. Уç-ха часрах, Павлик!

Павлик *(алăка уçса)*. Мĕн пулчĕ, Лиди? Эсĕ темшĕн питĕ пăлханса ӳкнĕ?

Лиди. Каçар, Павлик, театра пыраймастăп эпĕ.

Павлик. Мĕншĕн? Мĕскер пулчĕ санпа, Лиди?

Лиди *(пусăрăннă сасăпа)*. Стройкăран прораб шăнкăравларĕ. Каçхи сменăра манпа ылмашăнса ĕçлекен Маша сасартăк чирлесе ӳкнĕ, крансăр пĕтĕм бригада ĕçĕ чарăнса ларать. Ну, эпĕ килĕшрĕм вара...

Павлик *(савăнса)*. Чим-ха, пăх-ха эсĕ ман çинелле. *(Хĕр пуçне тытса çĕклет.)* Эсĕ хăвна ман умра айăплă туймастăн-и?

Лиди. Айăплă çав — театра та каяймастпăр ав. Эс пĕчченех кай. Эп часрах стройкăна тухса чупатăп.

Павлик *(хĕре тытса хăй тавра çавăрать)*. Маттур, Лиди! Театрне эпир тепĕр чухне кайса курăпăр. Тĕрĕс, кĕçĕр бригадăна пулăшмалла. Эпĕ те сансăр ниçта та каймастăп...

Лиди. Чăнах-и? Çилленместĕн-и?

Павлик. Эх, эсĕ, комсомолка! Шутла-ха: ударлă комсомолла стройка штабĕн членĕ коммунизмла ĕç бригадин крановщицине çавнашкал ырă ĕçшĕн ăçтан-ха çилленме пултартăр?.. Çук! Нихçан та! Эпĕ хам та санпа пĕрле стройкăна пыратăп, Лиди. Комсомол обкомне яма отчет çырса пĕтерейменччĕ, кантура çитсе çавна вĕçлетĕп... Билечĕсене вара Генкăна парăп. Кайса курччăр Верипеле иккĕшĕ. Вĕсем вĕт...

Лиди. Эх, çапах та кĕçĕр театра хамăнах каяс килетчĕ... Эсĕ мана кĕçĕр пĕтĕмпех, пĕтĕмпех каласа парăп терĕн вĕт-ха. Пĕлетĕн-и, питĕ кĕтнĕччĕ эпĕ паянхи куна...

Павлик. Лиди! *(Лидие чуптума тăрать, хĕр хирĕçлемест, анчах çав вăхăтра алăка шаккани илтĕнсе каять. Павликпа Лиди пĕр-пĕринчен уйрăлса тăраççĕ. Пӳлĕме хаваслă Вери вирхĕнсе кĕрет).*

Вери. Лиди! Генка Пахом Пахомычпа калаçса пăхап, терĕ!.. *(Чечек хыçĕнче тăракан Павлика асăрхать те малалла ним калама аптăрать.)*

Лиди *(куларах)*. Вери?..

Павлик *(чечек хыçĕнчен тухса, паçăрхилле Лиди сассипе)*. Виçĕ эрне те виçĕ кун уш!..

Вери *(аллипе питне хупласа)*. Ай, пĕтрĕм! *(Вирхĕнсе тухса каять.)*

Чаршав.

(Малалли пулать.)

Чăвашсен çĕнĕ çырулăхĕ пуçланнăранпа 100 çул çитнĕ май

ЧĂВАШ ÇЫРУЛĂХĔН АСЛĂ ОКТЯБРЬ РЕВОЛЮЦИЙĔЧЧЕНХИ УТĂМĔСЕМ

Пирĕн Тăван çĕршыв — тĕнчери нумай нациллĕ чи пысăк çĕршыв. Халĕ кунта Аслă Октябрь революци тивлечĕпе ирĕке тухнă, нихăçан арканми туслă Союза пĕрлешнĕ 130 чĕлхеллĕ халăх пурăнать. Халăхсен çак пĕрлĕхлĕ Союзне тунăранпа 1972 çулхи декабрĕн 30-мĕшĕнче шăпах 50 çул çитет. Пирĕн çĕршывра пур нацисем те пĕр тан праваллă, вĕсен пурнăçĕ те пĕр пĕтĕм социализмлă никĕс çинче аталанса, йĕркеленсе пырать. Пурнăç интересĕсем пĕр пек пулни, пурте пĕр аслă тĕллев тытса коммунизм патне пыни хамăр çĕршыври пур халăхсен ăс-тăнĕнче те пĕрешкел палăрăмсем çуратать. Çакна май кашни халăх хăйĕн формипе нациллĕ, содержанийĕпе социализмлă литературипе искусствине аталантарма пултарать.

Чĕлхе — нацин тĕп паллисенчен пĕри тата унăн чи пысăк пуянлăхĕ. Вăлах çынсене пĕр-пĕринпе хутшăнма, ăнланма пулăшакан тата наци çырулăхне пултармалли чи кирлĕ хатĕр. Çырулăхăн наци культуринчи пĕлтерĕшĕ питех те пысăк: кунçулĕ унăн халăх пурнăçĕпе культурин ӳсĕмне кăтартакан куçкĕски евĕрлĕ.

Наукăра «çырулăх» тесе халăх чĕлхин хăйне тивĕç паллисене шута илсе тунă, çынсене пĕр-пĕринпе хутшăнма пулăшакан тĕрлĕ мелĕсене пĕтĕмлетсе калаççĕ. Апла пулсан, кашни халăх çырулăхĕн пикĕсĕнче çав чĕлхен хăйевĕрлĕхне палăртса тăракан графикăпа орфографи системи пулмалла.

Аслă Октябрь революцийĕччен Россия империйĕнчи 17 тĕрлĕ халăхăн çеç хăйне ятăн çырулăх пулнă. Патша

самодержавийӗ Российӑри вак халӑхсене кашниех ҫырулӑх парасшӑн пулман: халӑхсем, хӑйсен этемлӗх тивӗҫне ӑнланса илсе, правительствӑна хирӗҫ тӑрасран шикленнӗ, шовинистсем вара ҫырулӑхсӑр халӑхсенчен «инородецсем» тата «тӑхӑмне маннӑ Ивансем» тесе мӑшкӑлланӑ, хӑртнӑ.

Аслӑ Октябрь революцийӗ хыҫҫӑн Совет Союзӗнчи тӗрлӗ халӑхсенчен 50-шӗ ытла хӑйӗн ҫырулӑхне тунӑ, илемлӗ литература, хаҫат-журнал, шкул учебникӗсем кӑларма тытӑннӑ.

Халӑхсем хӑйсен чӗлхине тивӗҫ системӑллӑ ҫырулӑх тума пултарни уйрӑмах наци историйӗшӗн тата культуришӗн питех те пысӑк пӗлтерӗшлӗ. Тӑван чӗлхепе хайласа ҫырнӑ кирек мӗнле литература произведенийӗ те ҫав нацин культурӑри ӳсӗмне кӑтартакан чӗрӗ палӑкӑн курӑнать. Ҫырулӑх кӑна халӑхсене хӑйсен литературипе искусствине аталантарма аслӑ ҫул хывса парать.

Эпир, чӑвашсем, хамӑр ҫырулӑхӑмӑр революциччен тунӑ хӑшпӗр ҫитӗнӳсемпе тивӗҫлипех мухтанатпӑр. Унӑн эпир тӑван халӑхӑмӑрӑн хуйхи-суйхине, шухӑшӗмӗтне, ӑс-тӑнне — мӗнпур ыррине ӑшра, чӗрере тытнӑ, чӗлхемӗрӗн шалти асамлӑ вӑйне чӗртсе-хускатса яма вӑй хунӑ малтанхи ҫынсене — тӗпчевҫӗсене, тӑлмачӑсене, кӗнекеҫӗсене ӗмӗр-ӗмӗр тав сӑмахӗ калатпӑр: вӗсен сӑнайлӑ ӗҫӗ-хӗлӗ пусмӑр саманинчех халӑхӑмӑрӑн чун-хавалне ҫӗклентерме тата унӑн ытти халӑхсем хушшинчи этемлӗх тивӗҫне ӑнланса илме пулӑшнӑ.

Пирӗн тӑван ҫырулӑхӑмӑр, кунпа-ҫулпа шутласан, ытлашши ҫамрӑках та мар. Хӑшпӗр тӗпчевҫӗсем ҫырнӑ тӑрӑх, чӑвашсен V ӗмӗртех ҫырулӑх пулнӑ. Ахальтен мар пуль ӗнтӗ чӑваш тӗррисенчи ӳкерчӗксем авалхи ҫырулӑх паллисене аса илтереҫҫӗ. Чӑваш сӑмахӗсене пуҫласа хут ҫине ҫырса илнӗренпе те 240 ҫул ытла ӗнтӗ. Ҫапах та, кӗскен каласан, тӑван ҫырулӑхӑмӑрӑн чӑн-чӑн историйӗ XVIII ӗмӗртен пуҫланать.

Аслӑ Октябрь революцийӗччехи чӑваш ҫырулӑхӗн историне икӗ тапхӑра уйӑрса тӗпчеме пулать: пӗрремӗшӗ — чӑваш чӗлхин малтанхи грамматики — «Сочинения, принадлежащие к грамматике чувашского языка» кӗнеке пичетленсе тухнӑранпа аслӑ И. Я. Яковлев тунӑ ҫырулӑхӗчченхи (1769—1871) тапхӑр. Ӑна кивӗ ҫырулӑх тапхӑрӗ теҫҫӗ. Иккӗмӗшӗ — И. Я. Яковлев тунӑ ҫӗнӗ ҫырулӑхпа чӑваш литература чӗлхин никӗсне хывнӑ тапхӑр (1871—1917).

Тӑван ҫырулӑхӑмӑрӑн революциччехи ӳсӗм ҫулӗ питех те асаплӑ, хурлӑхлӑ пулнӑ: патша пусмӑрӗ айӗнче вӑл имшеррӗн те хӑюсӑррӑн аталаннӑ.

Тӗпчевҫӗсем чӑваш сӑмахӗсене чи малтан Ф. И. Страленберг (1676—1747) хушаматлӑ швед офицерӗ хут ҫине ҫырса хӑварнӑ тесе шутлаҫҫӗ. Хӑй вӑл 1709 ҫулта Полтава патӗнчи пӗр хаяр ҫапӑҫура Пӗрремӗш Петӗр ҫарне тыткӑна лекнӗ пулнӑ, 13 ҫула яхӑн Ҫӗпӗрте пурӑннӑ. Ҫак хушӑра вӑл унти халӑхсен культурине, йӑлийӗркине сӑнанӑ, чӗлхине вӗреннӗ. 1730 ҫулта, хӑй тӑван ҫӗршывне киле таврӑннӑ чух, Ф. Страленберг ҫула май Хусанта чарӑнса тӑнӑ, чӑвашла чухлакан кунти тӑлмачӑсенчен 28 чӑваш сӑмахӗ ҫырса илнӗ. Ҫӗпӗрте пурӑннӑ чух тата ҫул ҫинче курни-илтни ҫинчен вӑл 1730 ҫулта Стокгольмра «Историческое и географическое описания северной и восточной частей Европы и Азии» ятлӑ очерксен кӗнекине пичетлесе кӑларнӑ. Ҫак кӗнекерех чӑваш халӑх культури, йӑли-йӗрки тата чӗлхи ҫинчен ҫырса кӑтартнӑ вырӑнсем пур.

Чӑваш чӗлхине тӗпчес ӗҫе аталантарма Атӑлҫи халӑхӗсен пурнӑҫӗнче пулса иртнӗ хӑшпӗр пысӑк улшӑнусем те хистенӗ. Ҫавӑн пек улшӑнусен шутне чи малтанах XVI ӗмӗрте чӑваш, мари, удмурт, мӑкшӑ, ирҫе тата тутар халӑхӗсене Аслӑ Мускав патшалӑхӗпе пӗрлештерни, ҫав халӑхсене вӑйпах христианство тӗнне йышӑнтарни кӗрет. Кунсӑр пуҫне тата Наукӑсен Петербургри академийӗпе Хусан университечӗ Атӑлҫи халӑхӗсен чӗлхине тӗпчес тӗлӗшпе тунӑ тава тивӗҫлӗ ӗҫсене те манмалла мар.

Атӑлҫи халӑхӗсене Мускав патшалӑхӗпе пӗрлештерни вӗсен пӗр-пӗрин тата вырӑс халӑхӗ хушшинчи туслӑхне, культурӑпа экономика ҫыхӑнӑвӗсене малалла ӑнтарса яма самаях лайӑх майсем туса панӑ.

Тӑваттӑмӗш Иван патша Хусан ханствине парӑнтарнӑ хыҫҫӑнах Атӑлҫи халӑхӗсене вӑйпах христианство тӗнне йышӑнтарма тытӑннӑ. Ҫавна май 1555 ҫултах Хусан епархине туса хунӑ. Ҫапла вара Чулхулапа Хусан епархийӗсем Атӑлпа Кама таврашӗнчи халӑхсем хушшине христианство идейисене саракан тӗп центрсем пулса тӑнӑ.

Чӑвашсем ҫав тӗне йышӑнасшӑн пулман: час-часах пӑлханнӑ, чиркӳсене ҫунтарнӑ, пупсене вӗлернӗ, аякри ҫӗрсене туха-туха тарнӑ, унта та вӗсем малтанхи пекех хӑйсен ҫырусӑр тӗнне ӗненнӗ, ҫав-ҫавах хӑйсен киремечӗсемпе ырӑ туррисене пуҫҫапнӑ.

Пусмӑрпа тӗттӗмлӗхре асапланнӑ Атӑлҫи халӑхӗсем вырӑс священникӗсем славян тата авалхи вырӑс чӗлхипе каланӑ е вуланӑ кӗлӗсене ӑнлансах кайман, тепӗр енчен тӗн саракансем хӑйсем те Атӑлҫи халӑхӗсен чӗлхине, психологине пӗлмен. Ҫакӑ христианство тӗнне сарма кансӗрленӗ тӗп сӑлтавсенчен пӗри пулнӑ. Вырӑс духовенстви 260 ҫул ырми-канми тӑрӑшса ӗҫленӗ пулин те, христианство идейисем ҫынсен чунӗсене тыткӑна илеймен: чиркӳ пусмӑрне тӳсеймесӗр ячӗшӗн тӗне кӗнисем те часах хӑйсен ҫырусӑр тӗнне тыта пуҫланӑ.

XVIII ӗмӗрӗн иккӗмӗш ҫурринче Атӑлҫи халӑхӗсене, ҫӗнӗ мелсемпе усӑ курса, тӗне кӗртме тытӑннӑ.

Вырӑс мар халӑхсем Болотников, Булавин, Разин, каярахпа Пугачев ертсе пынӑ хресченсен вӑрҫисене хутшӑнни те вырӑс духовенствине хытах хӑратнӑ, шухӑшлаттарнӑ. Вӗсен шучӗпе халӑхсем ҫапла пӑлханни пӗтӗмпех вӗсем христианство тӗнне йышӑнманран, пӗр тӗн идейисене пӑхӑнса, лӑпланса пурӑнманран килнӗ имӗш. Ку хутӗнче вырӑс духовенстви христианство идейисене активлӑрах сарма пулӑшакан витӗмлӗрех те чеерех мелсем шыранӑ. Чи малтанах вӑл вырӑс мар халӑхсен тӑван чӗлхипе усӑ курма ӑс ҫитернӗ.

Ф. Энгельс каланӑ тӑрӑх, христианство тӗнне халӑхсем хушшине сарни вӗсен культурине, ҫырулӑхне аталанма пулӑшакан майсем туса панӑ, вӗсен чӗлхипе кӗнеке кӑларас ӗҫе хӑвӑртлатнӑ. Ку вӑл — историри чӑнлӑх. Авалхи Киев Руҫӗн те культурипе ҫырулӑхӗ христианство тӗнне йышӑннӑ хыҫҫӑн аталанса кайнине эпир аванах пӗлетпӗр.

Атӑлҫи халӑхӗсене христианство йышӑнтарнин пӗлтерӗшӗ те Киев Руҫӗнчи пекех. Патша правительстви духовнӑй училищӗсемпе семинарисене Атӑлҫи халӑхӗсен ачисене вӗренме илме, чиркӳсемпе шкулсенче кирлӗ пулакан тӗн кӗнекисене куҫарса кӑларма йышӑннӑ.

Историрен ҫакӑ та паллӑ: духовнӑй училищӗсемпе семинарисене ӑс-тӑн тӗлӗшӗнчен ҫивӗч, тӑван чӗлхене аван пӗлекен патвар та илемлӗ, кӗскен каласан, священник пулма пур енчен те юрӑхлӑ ачасене суйласа илнӗ. Уйрӑмах XVIII ӗмӗрӗн 50—80 ҫулӗсенче Чулхулари, Хусанти тата Сӗвери духовнӑй училищӗсемпе семинарисенче чӑваш ачисем йышлӑ вӗреннӗ. Ҫапла вара чӑвашсене христианство тӗнне йышӑнтарма тӑрӑшни чӑваш ҫырулӑхне йӗркелесе яма пулӑшнӑ. Анчах ку пӗтӗмпех тӗн кӗнекисене чӑвашла куҫарса кӑларас тӗллевпе ҫыхӑннӑ. Ку вӑл — чӑваш халӑх историйӗнчи чӑнлӑх.

Пирӗн тӑван ҫырулӑхӑмӑрӑн ҫул-йӗрне хывма XVIII ӗмӗрти вырӑс общественнче пулнӑ ҫӗнӗлӗхсем те пулӑшнӑ. Уйрӑмах унӑн наукӑпа культурӑри ӳсӗмӗ чӑваш ҫырулӑхне аталанма иксӗлми вӑй парса тӑнӑ.

1724 ҫулхи январьте Наукӑсен Петербургри академине уҫнӑ. Унта ӗҫлекен малӗмӗтлӗ тӗпчевҫӗсем Российӑри тӗрлӗ чӗлхеллӗ халӑхсен пурнӑҫне, вӗсен культурине, йӑли-йӗркине, чӗлхине тӗпчесе вӗренме тытӑннӑ. Ҫавна май вӗсем, Российӑн тӗрлӗ кӗтесӗсене тухса ҫӳресе, нау-

ка экспедицийĕсем ирттернĕ. Çула тухас умĕн экспедици членĕсене кашни халăх чĕлхине сăнаса пĕлме, тĕслĕхсем çырса илме хушса янă. (Архиври документсенче: «всех чюжих языков пробы собирать», тесе çырнă). Çав экспедицисене час-часах академиксем те хутшăннă, ертсе пынă. Сăмахран, 1733 çулта Камчаткăна çитиех экспедицие кайма тухнă Г. Ф. Миллер профессор Чăваш çĕршывĕнче пулнă. Вăл Хусанти кĕпĕрне канцелярийĕнчи тăлмачсем пулăшнипе тутар, мари, чăваш, удмурт, перм, зырян чĕлхисен 313 сăмахлă словарьне çырса хатĕрленĕ. Ун хыççăнхи çулсенче вара С. Г. Гмеллин, И. И. Лепехин, П. С. Паллас академиксем ертсе пынă экспедицисем чăваш халăх экономикине, культурине, йăли-йĕркине сăнаса пĕлнĕ, В. И. Татищев, П. И. Рычков, И. Г. Георги историксем чăваш халăх историйĕпе интересленнĕ.

Чулхулапа Хусан хулисем администрацийе управлени хулисем çеç мар, Атăлçи халăхĕсемшĕн те пысăк культура хулисем пулса тăнă. Çакă вара ют çĕршывсенчен килнĕ ученăйсене, çул çÿрекенсене чăваш çĕрĕ урлă иртнĕ чухне, ялсене кĕрсе, халăх пурнăçĕпе паллашма май панă: «Мĕнлерех-ши вăл чăваш халăхĕ, унăн культури, йăли-йĕрки мĕнлерех-ши, мĕнлерех чĕлхепе калаçать-ши вăл?» — шухăшланă вĕсем иисе çула тухас умĕн.

Малтанхи тĕпчевçĕ-çулçÿревçĕсем тăрăшнипех XVIII ĕмĕрте халĕ Совет Союзĕнчи тата ют çĕршывсенчи архивсенче алçыру халлĕнех упранакан 15 яхăн вырăсла-чăвашла словарь хатĕрленĕ, чăваш сăмахĕсене латин е вырăс саспаллийĕсемпе çырнă. Акă тата 1737—38 çулсенчех Чĕмпĕр провинцийĕн канцелярийĕнче ĕçлекенсем В. И. Татищев историке икĕ словарь—«Вырăсла-тутарла-чăвашла-мордвалла словарь» тата «Вырăсла-чăвашла-марилле-мордвалла словарь»—хатĕрлесе панă. Вĕсенче пине яхăн чăваш сăмахĕ пур. XVIII ĕмĕрти чи паллă словарь вăл — Иккĕмĕш Кĕтерне патша хушнипе хатĕрленĕ словарь. Майра патша пĕтĕм тĕнчери чĕлхесен танлаштаруллă словарьне хатĕрлеме ĕмĕтленнĕ. Çавна май 1785 çулта вăл ыйтнипе Чулхула епархийĕн епископĕ Д. Семенов-Руднев (Дамаскин) духовнăй семинарири чăваш ачисемпе священникĕсем пулăшнипе епархире пурăнакан пилĕк халăх чĕлхин словарьне çырса хатĕрленĕ. Унăн ячĕ те хăй евĕрлĕ: «Словарь языков разных народов в Нижегородской епархии обитающих, именно: россиян, татар, чуваш, мордвы и черемис. По высочайшему соизволению и повелению ея императорского величества премудрой государыни Екатерины Алексеевны, императрицы и самодержицы всероссийской по алфавиту российских слов росположенной и в Нижегородской семинарии от знающих оные языки священников и семинаристов под присмотром преосвященного Дамаскина, епископа Нижегородского и Алатырского, сочиненной 1785 года». Ку словарь XVIII ĕмĕрте хатĕрленĕ словарьсенчен чи пысăкки: унта 11 пин ытла чăваш сăмахĕ кĕнĕ. Словарь алçырăвĕн пĕр экземплярне Дамаскин епископ çийĕнчех Кĕтерне патшана ярса панă. Вăл çапла майпа хатĕрленĕ словарь 1787—1789 çулсенче П. С. Паллас академик редакциленипе пичетленсе тухнă. Унта вырăс чĕлхинчи 285 сăмаха Европăри 51 халăх, Азири 149 халăх чĕлхипе куçарнă. Словарьте чăваш чĕлхи 64-мĕш вырăнта тăрать.

Çапла вара Наукăсен Петербургри академийĕ Российăра тата Хĕвеланăçĕнчи ученăйсене Атăлçи халăхĕсен историне, культурипе чĕлхине те тĕпчеме анлă çул уçса панă, вĕсен малтанхи грамматикисене çырса хатĕрлеме тытăннă.

1757 çулта академи типографийĕнчен вырăссен аслă ученăйĕ М. В. Ломоносов çырнă «Российская грамматика» кĕнеке пичетленсе тухнă. Ку вăл — вырăс чĕлхине тĕпчесе çырнă пĕрремĕш пысăк ĕç. Тепĕр 12 çултан, 1769 çулта, Наукăсен Петербургри академийĕ чăваш чĕлхин малтанхи грамматикине «Сочинения, принадлежащие к грамматике чувашского языка» ятпа пичетлесе кăларнă.

Кĕнеке ăçта тата хăçан пичетленсе тухни пирки тĕпчевçĕсем тĕрлĕ çырчĕç. Юлашки вăхăтра тĕпчевçĕсем çак кĕнеке пирки СССР Наукăсен академийĕн Ленинградри архивĕнче çĕнĕ документсем тупрĕç.

Халĕ паллă ĕнтĕ: пĕрремĕш чăваш грамматикин алçырăвне Хусанпа Сĕве епархийĕн архиепископĕ В. Пуцек-Григорович ярса панă. 1769 çулхи январĕн 12-мĕшĕнче Академи комиссийĕ кĕнекене типографире пичетлесе кăларма ирĕк панă. Май уйăхĕнче ăна 608 экземпляр пичетлесе кăларнă. Кĕнекене Наукăсен Академийĕн магазинĕнче сутма пуçлани çинчен «Санкт-Петербургские ведомости» хаçатăн 1769 çулхи майăн 22-мĕшĕнче тухнă номерĕнче пĕлтерÿ те пичетленĕ.

Чăваш чĕлхин пĕрремĕш грамматикин авторĕ пирки те тĕпчевçĕсем паян кунта татăклă сăмах каламан-ха. Пĕрисем кĕнекене Хусанпа Сĕве архиепископĕ Василий Пуцек-Григоровичах çырнă пуль тесçĕ. Мĕншĕн тесен архив материалĕсем тăрăх «Сочинения, принадлежащие к грамматике чувашского языка» кĕнекен алçырăвне Наукăсен академине вăл ярса пани паллă. Теприсен шухăшĕпе ăна Чулхула архиепископĕ Д. Семенов-Руднев (Дамаскин) çырнă пулать. Виççĕмĕшĕсем вара ăна Чулхулари духовнăй семинарире ĕçленĕ поэзи учителĕ Петр Талиев чăваш çырман-ши тесе те калаçкалаççĕ. Тĕпчевçĕсем хушшинче чăваш чĕлхин пĕрремĕш грамматикине Хусанти духовнăй семинарире вĕренекен чăваш ачисем пулăшнипе В. Пуцек-Григорович архиепископах çырнă пулĕ тесе те шутлаççĕ.

«Сочинения, принадлежащие к грамматике чувашского языка» кĕнеке пысăк мар, унта пĕтĕмпе те 68 страница çеç. Грамматикăра чăваш чĕлхин морфологи пайне кăна çутатнă, фонетикăпа синтаксис пайĕсем çинчен вара сăмах та хускатман. Пуплев пайĕсенчен кунта япала ячĕ, паллă ячĕ, хисеп ячĕ, местоимени, глагол, наречи, хыççăмах, междомети пур. Кĕнекере япала, хисеп, паллă ячĕсен, местоименисен вĕçленĕвĕ тата глаголсен сăпатлану формисене пăхса тухнă, вĕсене чăваш чĕлхинчен илнĕ нумай тĕслĕхсемпе çирĕплетсе, тĕрĕс çырса кăтартнă. Кĕнеке авторĕ чăваш чĕлхинче пĕтĕмпе те пилĕк падеж кăна палăртнă: ят, камăнлăх, пару, тăву тата пĕрлелĕх. Грамматика авторĕ чăваш чĕлхинчи япала ячĕсен икĕ тĕрлĕ вĕçленĕвĕ пур тет. Вăл хытă сыпăклă сăмахсене — пĕрремĕш вĕçленĕвĕ, çемçе сыпăклă сăмахсене — иккĕмĕш вĕçленĕвĕ тесе шутлать.

Пĕрремĕш грамматикăра чăваш чĕлхин лексикине туллин сăнланнă. Кашни пуплев пайĕ хыççăнах кĕнеке авторĕ чăваш сăмахĕсен пысăк списокне панă. Кĕнекере вара пĕтĕмпе 700 япала ячĕ, 140 паллă ячĕ, 350 глагол, 150 наречи пур.

Грамматикăн теори пайне вырăсла çырнă. Чăваш чĕлхинчи сасăсене вырăс саспаллийĕсемпе палăртнă. Урăхла пулма та пултарайман. Мĕншĕн тесен ку вăхăтра чăваш алфавичĕ пулман-ха. Пĕрремĕш грамматикăра чăваш чĕлхинчи сасăсене 35 тĕрлĕ саспаллипе палăртнă: вĕсенчен 31-шĕ вырăс чĕлхи алфавитĕнчен илнĕскерсем (*а, б, в, г, д, е, ж, з, и,* ı, *к, л, м, н, о, п, р, с, т, у, х, ч, ш, ь, ы, ъ, э* (ять), *й, э, ю, я*), пĕр саспалли (q) грек чĕлхи алфавитĕнчен илнĕ, *ı*о, *дч, ьо* саспаллисене автор хăй тунă. Çавăнпа та грамматикăри чăваш сăмахĕсен пĕлтерĕшĕсене хăшпĕр чух уйăрса илме хĕн. Уйрăмах чăваш чĕлхинчи *ă, ĕ, ÿ* сасăсене палăртнă чух йăнăшсем нумай тунă. Тĕслĕхрен: *ă* сасса вырăс чĕлхинчи *а, у, ы, и* саспаллисемпе палăртнă: *вонна (вуннă), кумрук (кăмрăк), хыюлы (хăюллă), пошит (пушăт)*. Чăваш сăмахĕсенчи *ĕ* сасса вырăс чĕлхинчи *е, и, ю* саспаллисемпе палăртнă: *херлегген (хĕрлĕхен, инзя (ĕнсе), кюмюль (кĕмĕл)* т. ыт. те. Çавăн пекех *ÿ* сасса та вырăс чĕлхинчи *у, о, ю* саспаллисемпе палăртнă: *чух оих (чÿк уйăх), коме (кÿме), чюрече (чÿрече)* т. ыт. те.

Грамматика материалĕсемпе тĕплĕ паллашнă хыççăн унăн авторĕ пултаруллă чĕлхеçĕ пулни, вăл чăваш чĕлхине ăста пĕлни, пĕчĕк кĕнекерех чăваш грамматикин хăшпĕр хайеверлĕхне кăтартса пама пултарни аван курăнать.

Пĕрремĕш чăваш грамматикине латин грамматикисен схемине тĕпе хурса, тури чăваш чĕлхи материалĕпе анлăн усă курса çырни те лайăх сисĕнет.

«Сочинения, принадлежащие к грамматике чувашского языка» кĕнекен чăваш халăх культурин историйĕнчи пĕлтерĕшĕ пысăк: пĕрремĕшĕ — вăл Российăри тата Хĕвеланăçĕнчи ученăйсем патне чăваш халăхĕпе унăн чĕлхи çинчен малтанхи хыпара çитерни; иккĕмĕшĕ — çак кĕнеке 67 çул хушши Чулхулари, Хусанти тата Сĕвери духовнăй училищĕсемпе семинарисенче вĕренекен чăваш ачисем валли çырнă пĕрремĕш тата пĕртен-пĕр тăван чĕлхе учебникĕ шутланни, унпах Российăри тата Хĕвеланăçĕнчи çĕршывсенчи ученăйсем те усă курни. Çак грамматика чăвашсене христианство тĕнне йышăнтарнă тапхăрта Петербургри Наукăсен Академийĕ, уйрăмах унта ĕçленĕ вырăс ученăйĕсем С. К. Котельниковпа С. Я. Румовский тăрăшнипе пичетленсе тухнă. Халĕ вăл чăваш чĕлхин малтанхи çыру палăкĕсенчен чи пысăкки шутланать.

XVIII ĕмĕр вĕçĕнче тĕн кĕнекисене чăвашла куçарса кăларма тытăнни те чăваш çырулăхĕн малтанхи тапхăрĕнче тунă ӳсĕм шутланать. 1788 çулта Чулхулари духовнăй семинарире ĕçлекен поэзи учителĕ Петр Талиев «Отче наш» кĕлле малтанхи хут чăвашла куçарса, халăх хушшине сарнă. Каярахпа вырăсла тĕн кĕнекисене чăвашла куçарса кăларас ĕçе чăвашран тухнă малтанхи священниксем Е. Рожанский, А. Алмазов, И. Руссановский, С. Эльпидин, Е. Акрамовский, Г. Аристовский тытăннă. 1800 çулта Петербургра Ермей Рожанский вырăсларан куçарнă «Пĕчĕк катехизис» кĕнеки пичетленсе тухнă. Ку вăл — пирĕн çырулăхăн малтанхи тапхăрĕнче чăвашла пичетленсе тухнă пĕрремĕш кĕнеке. Етĕрне уесĕнчи Чемей чиркĕвĕн священникĕ Алексей Алмазов, славян чĕлхин графика системипе усă курса, «Сокращенный катехизис» кĕнекене «Пичиксе катехизис угарна чувашъ замъ валли чувашъ чильги бе билякс жинъ тюре вырысъ законъ не и Тора килли юла на ка» ятпа чăвашла пичетлесе кăларнă. Çак кĕнеке çумнех вăл чăваш чĕлхине вĕренме пулăшас тĕллевпе букварь хушса пичетленĕ. Кĕнеке 1803 çулта Мускавра пичетленсе тухнă. 1807 çулта ăна Хусанта иккĕмĕш хут пичетлесе кăларнă. 1820 çулта Алмазовах «Слово о христианском воспитании детей», «Святая Евангелия от Матвея, Марка, Луки и Иоанна» кĕнекесене те чăвашла куçарса кăларнă.

Кăрмăш уесĕнчи Тăван чиркĕвĕн священникĕ Степан Эльпидин та тĕн кĕнекисене чăвашла куçарса кăларас ĕçе хастар хутшăннă. 1832 çулта Хусан университечĕн типографийĕнчен унăн «Начатки христианского учения или краткая священная история и краткий катехизис на чувашском языке с присовокуплением кратких правил для чтения» кĕнеки чăвашла çапăнса тухнă. Çак кĕнекерех вăл чăвашла вулама вĕренмелли букварь евĕрлĕ кăтартусем те хушса пичетленĕ. Вăлах 1858 çулта вырăсла псалтире чăвашла куçарса, Хусанта пичетлесе кăларнă. С. Эльпидин куçарнă кĕнекесем пирки çакна каламалла: вăл хăй вăхăчĕшĕн чăваш чĕлхипе аван чухлакан çын пулнă. Унăн куçару мелĕ те унчченхи тăлмачăсенчен уйрăмрах: вăл чăваш чĕлхин хайеверлĕхне упраса хăварма тăрăшни сисĕнет.

Чикме уесĕнчи Шурча чиркĕвĕн священникĕ Е. Акрамовский 1857 çулта «День святой жизни» кĕнекене «Кон святой порнизин» ятпа куçарса кăларнă.

Çакăнта асăннă куçарусен чĕлхине тишкерсен, малтанхи тăлмачĕсем чăваш чĕлхин синтаксисне, уйрăмах сăмахсен предложенири вырăнĕсене шута илменни курăнать. Вĕсене светтуйсем çырнă тесе, вырăсла текстри сăмахсен йĕркинчен пĕр пăрăнмасăр куçарнă, «турă сăмахĕсене» пăтраштарса ярасран шикленнĕ. Çавăнпа та çав куçарусем çыхăнусăр пулса тухнă, вĕсен содержанийĕсене чăвашсем çеç мар, священниксем хăйсем те майне килтерсе вулайман. Вырăсларан чăвашла куçарнă тĕн кĕнекисен çитменлĕхĕсене 1856 çулта Чăваш çĕршывне килнĕ финн чĕлхеçи Август Альквист (1826—1889) та лайăх асăрханă. Чикмепе Шупашкар уесĕсем тăрăх çул çӳренĕ чухне вăл çапла çырнă: «Чăваш чĕлхи — питех те çепĕç чĕлхе. Чăвашсен калаçăвĕнче тĕл пулакан сăмах çаврăнăшĕсем хăйсен сăнарлăхĕпе тĕлĕнтереççĕ... Чăваш халăхĕн хăйĕн литератури çук, мĕн пур пек кĕнекисем те вырăсларан чăвашла куçарнă тĕн кĕнекисем çеç, вĕсем те пулин ниме юрăхсăр куçарусем. Чăвашсенчен кама та пулин çав кĕнекесенчен илнĕ пĕр-пĕр сыпăка вуласа кăтартма ыйтсан, вĕсем яланах: «пĕлместĕп» тесе хуравлаççĕ»,— тенĕ.

XIX-мĕш ĕмĕрĕн 40—60 çулĕсенче чăваш халăх йăлийĕркине, историне, чĕлхине тĕпчесе çырнă А. А. Фукс (1805—1853) этнографпа В. А. Сбоев (1807—1856) историк хăйсен чăвашсем çинчен çырнă очеркĕсенче çав куçарусен тĕп çитменлĕхĕсене аван палăртнă. А. А. Фукс хăйĕн «Записки о чувашах и черемисах» кĕнекинче çапла çырнă: «Чăвашсем, мана курсан, вырăс священникĕсем чăвашла куçарнă Евангелие пачах ăнланманни çинчен кала-кала параççĕ: те саспаллисене кирлĕ пек калаймастпăр, те тĕрĕс мар куçарни чăрмантарать пире, теççĕ», тенĕ.

Хальхи Сĕнтĕрвăрри районĕнчи Урхас Кушкă ялĕнче ӳснĕ, каярахпа Хусан университечĕн приват-профессорĕ пулнă В. А. Сбоев хăйĕн «Исследования об инородцах казанской губернии» очеркĕнче чăваш чĕлхин малтанхи грамматикипе куçарусен çитменлĕхĕсене тĕплĕ тишкернĕ. Чăваш чĕлхине аван пĕлнĕ май вăл малтанхи куçарусен авторĕсене тӳрĕ сăмах калама та именсе тăман. Вĕсене вăл чăваш чĕлхине тĕплĕ пĕлменшĕн тиркенĕ.

«Сочинения, принадлежащие к грамматике чувашского языка» кĕнеке тухнă хыççăн 67 çул иртсен, 1836 çулхи июнĕн 19-мĕшĕнче, Хусан университечĕнче «Начертание правил чувашского языка» кĕнекене пичетлесе кăларма йышăннă. Ку вăл — чăваш чĕлхин пичетрен çапăнса тухнă иккĕмĕш грамматики. Унăн алçырăвне Етĕрне уесĕнчи Сăкăт ялĕнчи (халĕ Вăрнар районĕ) вырăс священникĕн ывăлĕ В. П. Вишневский (1804—1885) протоиерей çырса хатĕрленĕ. Ачаранпах чăвашсем хушшинче пурăннăскер, вăл чăваш чĕлхине хăй тăван чĕлхине пĕлнĕ пекех вĕренсе çитнĕ. Çак грамматикăри чĕлхе материалне виçĕ ушкăна уйăрма пулать: кĕнекере чăваш чĕлхинчи сасăсем çинчен вĕрентекен пай (фонетика), формăсем çинчен вĕрентекен пай (морфологи) тата икĕ тĕрлĕ словарь (2736 сăмахлă чăвашла-вырăсла тата чăваш, тутар, мари чĕлхисен танлаштару словарĕ).

Пĕтĕмĕшле каласан, В. П. Вишневскин çак грамматики чăваш чĕлхине вĕренмелли ку таранччен тухнă пособисенчен чи туллиреххи, ăнăçлăраххи, унпа 32 çул хушши Хусанти тата Сĕвери духовнăй училищĕсемпе семинарисенчи чăваш ачисем вĕреннĕ.

Кĕнекере çитменлĕхсем те нумай. В. П. Вишневский çырнă тăрăх, чăваш чĕлхинчи сасăсем вырăс чĕлхинчи сасăсенчен нимĕнле уйрăмлăхпа та палăрмаççĕ, каласса та вĕсене вырăс чĕлхинчи пекех калаççĕ имĕш. Сасăсене палăртма та вăл «Сочинения, принадлежащие к грамматике чувашского языка» кĕнекери вырăс графикинчи саспаллисенех илнĕ.

«Начертания правил чувашского языка» кĕнекен грамматика пайне çырнă чух В. П. Вишневский латин тата вырăс чĕлхин малтанхи грамматикин схемипе усă курнă. Çакă вăл чăваш чĕлхин грамматика категорийĕсене тишкернинчен аван курăнать. В. П. Вишневский чăваш чĕлхинче, вырăс чĕлхинчи пекех, çичĕ пуплев пайĕ: ят (япала ячĕ, паллă ячĕ, хисеп ячĕ), местоимени, глагол, причасти, наречи, хыççăмах (предлог, союз) тата междомети палăртнă. Кĕнекере чăваш чĕлхи грамматикин

хăшпĕр категорийĕсене вырăс чĕлхинчи категорисемпе пăтраштарнă тĕслĕхсем те пур. Сăмахран, В. П. Вишневский чăваш чĕлхинче те, вырăс чĕлхинчи пекех, виçĕ тĕрлĕ вĕçленӳ тата ултă падеж форми пур тесе вĕрентнĕ. Çавăн пекех камăнлăх категорийĕн 1-мĕш сăпат аффиксĕ япала ячĕсене вăл (тĕсл.: *ачам, хĕрĕм, посим, орам* т. ыт. те) чĕнӳ (звательный) падеж аффиксĕ тесе шутланă.

Чăваш чĕлхи иккĕмĕш грамматикинчи теори йăнăшĕсене хăй вăхăтĕнче вырăс ученăйĕсем Г. С. Суровцов, В. А. Сбоев, Н. И. Золотницкий, Н. И. Ашмарин тĕпĕлĕн тишкерсе тухнă, кĕнекене тивĕçлĕ хак панă.

«Начертания правил чувашского языка» кĕнекен чăваш чĕлхи вĕрентĕвĕнчи пĕлтерĕшĕ пысăк. Унăн авторĕ пирĕн тăван чĕлхе çинчен пĕтĕм Европăна илтĕнмелле ырă сăмах каланă: унпа Европăри чылай вăйлă аталаннă çырулăхлă çĕршывсенчи тĕпчевçĕсем те усă курнă. Паллă нимĕç чĕлхеçи Вильгельм Шотт çак грамматикăпа паллашнă хыççăн «Исследование по чувашскому языку» ятлă тĕпчев ĕçĕ çырнă, ăна 1842 çулта Берлинта латин чĕлхипе пичетлесе кăларнă. Хальхи тĕпчевçĕсем Шоттăн çак ĕçне чăваш чĕлхин истори грамматики тесе калаççĕ. Унта вăл чăваш чĕлхинчи хăшпĕр сасăсен, формăсен историллĕ аталанăвне кăтартса панă. Тĕслĕхрен, вăл чăваш чĕлхинчи *р* сасă тĕрĕк чĕлхинчи *з* сасăпа *(саккăр—сикез)*, *л* сасă — *ш* сасăпа *(кĕмĕл—кĕмĕш)*, пуçламăш сыпăкра *ç* сасă — *й* сасăпа *(çумăр—йăмăр)*, сăмах вĕçĕнчи *ç* сасă — *ш* сасăпа *(пуç—баш)* ылмашнине палăртнă.

Иккĕмĕш грамматика материалĕпе усă курса, венгр, финн тĕпчевçисем А. Регули, И. Буденц, В. Мункачи, А. Альквист, М. Кастрен чăваш чĕлхипе паллашнă. Российăра чылай вăхăт ĕçлесе пурăннă, Чĕмпĕр гимназийĕнче латин чĕлхи вĕрентнĕ Андрей Дешко венгр та, çак гармматикăпа усă курса, 1855 çулта венгр, чăваш, мари чĕлхисен танлаштаруллă грамматикине çырса кăларать, унта вăл хальхи венгр чĕлхинче 17 чăваш сăмахĕ упраннине палăртать.

Çак кĕнекере çитменлĕхсем те пулнă-ха. 1855 çултах «Современник» журналта вырăссен паллă революционер-демократĕн Н. Г. Чернышевскин А. Дешкон «Венгерская грамматика с русским текстом в сравнении с чувашским и черемисским языками» кĕнеки пирки çырнă рецензийĕ пичетленсе тухнă. Унта аслă критик авторĕн тĕпчев принципĕ йăнăш пулнине палăртнă, унăн националистла шухăшне тӳрлетнĕ. Чăваш çырулăхĕн малтанхи тапхăрĕ тата акă мĕнпе паллă: XIX ĕмĕрĕн 50—60-мĕш çулĕсенче паллă чăваш писателĕ тата историкĕ С. М. Михайлов (1821—1861) ĕçленĕ. Вăл, вырăс саспаллийĕсемпе пулин те, халăх сăмахлăхĕн тĕслĕхĕсене илемлĕ чăваш чĕлхипех çырма пултарнă. 1853 çулта унăн «Чувашские разговоры и сказки» кĕнеки Хусанта уйрăм кĕнекен пичетленсе тухнă. Ку вăл чăваш халăх сăмахлăхĕн тĕслĕхĕсене пухса кăларнă пĕрремĕш кĕнеке, тăван литературăн малтанхи чечек çыххи шутланать. Чăваш чĕлхине тĕпчес тĕлĕшпе уйрăмах венгр тĕпчевçисем нумай пархатарлă ĕç тунă, халĕ те тăваççĕ. 1862—1863 çулсенче И. Буденц венгр, чăваш чĕлхине тĕпчесе, виçĕ пайлă пысăк очерк çырса кăларнă. Ана чăваш чĕлхин тĕплĕ çырнă малтанхи наука грамматики тесен те йăнăш пулас çук, мĕншĕн тесен чăваш чĕлхин хăшпĕр грамматика категорийĕсене çĕнĕлле, уçăмлă, халăх чĕлхинчен илнĕ тĕслĕхсемпе çирĕплетсе çырса кăтартнă, чăваш чĕлхин хăй евĕрлĕ енĕсене чылай палăртма пултарнă. Унта вăл, тĕпрен илсен, 1843—1846 çулсенче чăваш çĕршывне килнĕ А. Регули тĕпчевçĕ-çулçӳревçĕ пухнă материалсемпе тата вырăсларан чăвашла куçарнă тĕн кĕнекисемпе анлăн усă курнă. Анчах Н. И. Ашмаринччен чăваш чĕлхин çак палăкĕ çинчен никам та пĕлмен.

Н. И. Золотницкий (1829—1880) — чăваш çырулăхĕн малтанхи тапхăрĕнчи чи паллă деятель. Çак пултаруллă педагог-тĕпчевçĕ 8 çула яхăн (1867—1875) Хусан кĕпĕрнинчи чăваш шкулĕсене тĕрĕслесе тăракан инспекторта ĕçленĕ, чăваш чĕлхине тĕпченĕ. Вăл 1829 çулхи декабрĕн 16-мĕшĕнче хальхи Сĕнтĕрвăрри районĕнчи Урхас Кушкă ялĕнче вырăс священникĕн çемйинче çуралнă. Куккăшĕ, В. А. Сбоев профессор, хĕтĕртнипе духовнăй семинарире вĕренме пăрахсах 1847 çулта Хусан университечĕн историпе филологи факультетне вĕренме кĕнĕ. Вĕренсе тухсан, чылай вăхăт хушши Вятка хулинчи Патшалăх пурлăхĕн палатинче ĕçленĕ. 1860 çултан пуçласа 1866 çулччен «Вятские губернские ведомости» хаçата редакцилесе тăнă, çутĕç ыйтăвĕсемпе статьясем пичетленĕ, кĕпĕрнери мари, удмурт халăхĕсен чĕлхине тĕпченĕ. 1861 çулта кĕпĕрне хаçачĕн 47-мĕш номерĕнче унăн «По поводу открытия частных школ в Вятской губернии» статйи пичетленнĕ. Унта вăл вырăс мар халăх ачисене тăван чĕлхепе вулама, çырма тата шутлама вĕрентмелле, пуçламăш вĕренӳ кĕнекисене тăван чĕлхепе çырса кăлармалла, аслă классенче çеç вырăсла вĕрентмелле тесе çырнă.

1866 çулта Н. И. Золотницкий Хусана ĕçлеме куçать, вăл кунта Н. И. Ильминскипе çывăх паллашать. Вĕсем иккĕшĕ те Атăлçи халăхĕсене хутла вĕрентме кӳлĕнеççĕ. Çак çĕнĕ шухăш çав вăхăтри влаçра тăракан хăшпĕр чиновниксемпе священниксене килĕшмен: вĕсем Атăлçи халăхĕсене хăйсен тăван чĕлхипе вĕрентес идейăна хирĕç тăнă. 1866 çулта çак тавлашăва татса парас тĕллевпе Хусанта ятарласа комисси йĕркеленĕ. Унăн йышне П. Д. Шестакова, Н. И. Ильминские, Н. И. Золотницкие тата паллă тюрколога Е. А. Малова кĕртнĕ. Комисси, пĕр шухăшлă пулса, вырăс мар халăхсен прихучĕсенчи чиркӳсемпе шкулсенче тăван чĕлхепе кĕлĕ вулама, вĕрентме ирĕк памалли çинчен проект çырса хатĕрленĕ. Проектри сĕнӳсене темиçе çул хушши чăваш шкулĕсемпе чиркĕвĕсенче те сăнанă. Çак тапхăрта 1867 çулта Н. И. Золотницкий Хусан университечĕн типографийĕнче «Чуваш кнеге» ятпа çĕнĕ букварь пичетлесе кăларать. Çав çулах унăн чăвашсем валли хатĕрленĕ малтанхи календарь «Солдалык кнеге» ятпа çапăнса тухать. Çак кĕнекене, тĕн йăли-йĕркипе çыхăннă статьясемсĕр пуçне, вырăс халăх историйĕнчен илнĕ событисем çинчен чăвашла çырнă материалсем те кĕнĕ. Сăмахран, календарьте вырăссем тутар ханĕсемпе çапăçни çинчен, Полтава патĕнчи çапăçу, Мининпа Пожарский çинчен каласа панисем пур.

Н. И. Золотницкин ĕçĕ, малтанхи миссионерсен ĕçĕсемпе танлаштарсан, чылай пархатарлă. Вăл чăваш чĕлхи алфавитне хăшпĕр улшăнусем кĕртнĕ: чăваш чĕлхинчи сасăсен хăйевĕрлĕхне палăртас тесе, малтанхи миссионерсем тунă хăшпĕр саспаллисене урăх çĕнĕ саспаллисемпе улăштарнă, хăшĕсене пачах кăларса пăрахнă. Юсаса çĕнетнĕ хыççăн вăл чăваш чĕлхи алфавитĕнче 34 саспалли хăварнă: *а, я, э, е, ы, и,* î, *йи, о,* ŏ, *йо, у, ӳ, ю, й, ь, п, б, в, з, т, д, ш, ж, к, г, х, г, в, р, л, н, м, ч.* Калас пулать: хальхи чăваш алфавитĕнчи *ӳ* саспалли Н. И. Золотницкий алфавитĕнчен юлнă.

Н. И. Золотницкин чăваш халăхне вĕрентес, чăваш чĕлхине тĕпчес ĕçри пĕлтерĕшĕ пысăк. Вăл чăваш грамматикин нумай ыйтăвĕсене тĕпченĕ. 1871 çулта унăн «Заметки для ознакомления с чувашским наречием» кĕнекин сасăсем çинчен вĕрентекен пайĕ пичетленсе тухнă. 1875 çулта тухнă «Корневой чувашско-русский словарь, сравненный с языками и наречиями разных народов тюркского, финского и других племен» кĕнеки паян кун та хăйĕн хакĕпе пĕлтерĕшне çухатман-ха. Ана чăваш чĕлхин кĕске этимологи словарĕ теççĕ. Н. И. Золотницкие чăваш чĕлхе наукин никĕсне хывакан тетпĕр. Ку чăнах та çапла: унччен никам та пирĕн тăван чĕлхемĕре чăн-чăн чĕлхе вырăнне хурса тĕпчекен пулман. Тĕп кĕнекисен малтанхи куçарăвĕсене тишкерне май, вăл чăваш чĕлхе вĕрентĕвĕнче малтанхи хут синтаксис ыйтăвĕсене хускатнă. Малтанхи тăлмачă-

сене вырăсларан чăвашла куçарнă чух сăмахсен предложенири вырăнне тата сăмахсен сыхăнăвне пăснăшăн тиркенĕ вăл, тивĕçлĕ кăтартусем панă. Н. И. Золотницкий хăй те чăвашла нумай куçарнă, çак ĕçе Хусанти духовнăй саменарире вĕренекен чăваш ачисене А. Добролюбова, М. Дмитриева, В. Васильева, И. Лебедева, Н. Ефимова т. ыт. те явăçтарнă. Вĕсем чăваш чĕлхине халăх калаçăвĕнчен вĕреннĕ. Çавăнпах пуль вĕсем хамăр халăхăн сăмах вĕççĕн çӳрекен произведенийĕсене тăрăшса пухнă, вĕсемпе кĕнекесем хатĕрленĕ чух анлăн усă курнă.

Тăрăшса ĕçлени харама кайман. Н. И. Золотницкипе унăн вĕренекенĕсем хатĕрленĕ кĕнекесене чăвашсем ăнлансах вуланă, священниксем чăвашла калакан кĕлĕсене те вĕсем хавасланса итленĕ.

Пуçламăш тапхăрти чăваш çырулăхĕнче чылай пысăк çитменлĕх пулнă-ха: чи малтанах çырулăх палăкĕсен авторĕсем чăваш чĕлхин законĕсене начар пĕлни, вĕсен литература чĕлхи тăвас принципĕсем тĕрĕс мар пулни курăнать. И. Я. Яковлев çырулăхĕччен кăларнă пур словарьсемпе кĕнекесене те пĕтĕм чăваш чĕлхин хăйевĕрлĕх паллисене шута илмесĕр, тури диалект чĕлхипе çеç усă курса çырни палăрать. Н. И. Золотницкипе унăн вĕренекенĕсем вара тури чăваш чĕлхе литература чĕлхин виçи вырăннех çирĕплетме пикенни. И. Я. Яковлев çĕнĕ çырулăх тунă хыççăн та вĕсем 1880 çулччен тури чăваш чĕлхипе кĕнекесем кăларнă. Апла пулин те, тăван чĕлхепе çырнă кĕнеке тухни ун чухнехи саманари чăваш халăхĕн чун-хавалне çĕклентернĕ, çырулăх уссине ăнланма пулăшнă. Н. И. Золотницкий чăваш çырулăхĕн малтанхи тапхăрне вĕçлекенĕ пулнă. Çак вăхăта чăвашсен кивĕ çырулăх тапхăрĕ теççĕ.

Аякран, ĕмĕрсен сĕм чăтлăхĕ витĕр вăрах çуталса килнĕ чăн-чăн чăваш çырулăхĕн илемлĕ шурăмпуçĕ. Ку вăл тăван çырулăхăмăрăн Аслă Октябрь революцийĕчченхи иккĕмĕш тапхăрĕ — И. Я. Яковлев пуçарса янă çĕнĕ çырулăх ĕмĕрĕ — пуçланнине палăртакан шурăмпуç пулнă.

Чăваш халăхĕн хальхи çырулăхĕн тата наци культурин историйĕнче аслă И. Я. Яковлев ячĕ — чи сумлă ят, унăн пархатарлă ĕçĕ вилĕмсĕр. Чăнах та, тăван çырулăхăмăрăн çĕнĕ тапхăрне патша саманин йывăр условийĕсенче И. Я. Яковлев пек ăслă та хастар чун-хавалла, халăхăмăрăн малаш ĕмĕтне, шухăш-кăмăлне, хуйхисуйхине ăшра, хăй чĕри çумĕнче тытса тăракан çын çеç пуçарса яма пултарнă. Унăн чăваш çырулăхне çĕнĕ çулйĕрсемпе малалла аталантарассишĕн Аслă Октябрь революцийĕчченех 50 çул хушшинче тунă пархатарлă ĕçĕ— чăн-чăн паттăрлăх.

1870 çулхи мартăн 26-мĕшĕнче патша правительстви вырăс мар халăхсене вĕрентмелли çĕнĕ правилăсен проектне çирĕплетнĕ. Правилăсен пĕр пункчĕ вырăс мар халăхсен шкулĕсемпе чиркĕвĕсенче тăван чĕлхепе усă курма ирĕк панă.

1870—1875 çулсенче пулас аслă педагог Хусан университечĕн историпе филологи факультетĕнче вĕреннĕ. Чĕмпĕрти гимназире вĕреннĕ çулсенчех вăл тăван халăхне çутта кăларса çеç ĕмĕрхи тĕттĕмлĕхпе тĕшмĕшлĕхрен тата нишлĕлĕхрен хăтарма пуласси çинчен ĕмĕтленнĕ. Çак ĕçре ăна 1869 çулта Чĕмпĕре куçса килнĕ И. Н. Ульянов инспекторпа паллашни, унпа çывăх тăни, унăн ырă канашĕсене тĕпе хурса ĕçлени нумай пулăшнă.

1870 çулхи кĕркунне И. Я. Яковлев Атăлçи, Вăтам Ази, Çĕпĕр халăхĕсене çутта кăларас тĕлĕшпе ĕçленĕ Н. И. Ильминский профессорпа паллашнă, унăн идейисене йышăнса, пĕтĕм чун-хавалĕпе ĕçе пикеннĕ.

«Тăван чĕлхе — халăх чунĕ. Вăл çеç халăха тĕттĕмлĕхрен çăлса кăларма пулăшакан хăватлă хатĕр. Унпа вĕренӳре туллин усă курсан çеç çак пысăк ĕç ăнĕ, вăл кăна тăван халăхăма тĕнче культурипе цивилизацин аслă çулĕ çине тухмалли чăн-чăн тĕрĕс сукмак пулĕ»,— шухăшланă И. Я. Яковлев. Çырулăхăн малтанхи тапхăрĕнчи деятельсен ĕçĕсене тĕплĕнрех тишкерсе тухсан, И. Я. Яковлев вĕсем чăваш чĕлхин тĕп законĕсене çителĕклĕ таран тĕпчесе пĕлменнине тата вĕсен пĕтĕм чăваш халăхне тивĕçтерекен литература чĕлхи тумалли идейăсемпе принципĕсем йăнăш пулнине асăрханă.

1871 çулхи çуллахи каникулта И. Я. Яковлевпа унăн тусĕсем В. Белилин, С. Тимрясов, А. Рекеев, И. Иванов Пăва уесĕнчи Кăнна Кушки тата ытти çывăх ялсенчи чăвашсен калаçу чĕлхине сăнаса вĕренме килсе çитнĕ: сасăсен системине тĕпченĕ, вĕсен хăйевĕрлĕхне палăртнă, халăхăн сăмах вĕççĕн çӳрекен произведенийĕсене тăрăшса пухнă.

Çырулăхăн çĕнĕ системине йĕркелесси çăмăлах пулман: виçĕ хут та улăштарса асапланнă вĕсем. Унăн 1871 çулхи пĕрремĕш вариантĕнче 47 саспалли пулнă: вĕсем кашни сассăн хытă тата çемçе варианчĕсем сăмах пĕлтерĕшне уйăрса илме пулăшакан фонема тесе шутланă. Çавăнпа та унăн системи хальхи алфавитпа танлаштарсан, чылаях кăткăс пулнă. Çак алфавитпа усă курсах И. Я. Яковлевпа унăн юлташĕсем «Чăваш ачисене çырăва вĕрентмелли кĕнеке» алçырăвне çырса хатĕрленĕ. Ăна 1871 çулхи ноябрĕн 15-мĕшĕнче (кивĕ стильпе) пичете яма çирĕплетнĕ. Çакăнтан пуçланнă та ĕнтĕ чăваш чĕлхин И. Я. Яковлев пуçарнă çĕнĕ çырулăх кунçулĕ. Çĕнĕ чăваш алфавичĕн 1872 çулхи иккĕмĕш вариантĕнче янăракан хытă хупă сасăсем б, г, д, ж, з пулман. 1873 çулта вара И. Я. Яковлев чăваш чĕлхи алфавичĕн 25 саспаллирен тăракан виççĕмĕш вариантне туса хатĕрленĕ, вăл çапла курăннă: аА, ăА, ыЫ, еЕ, ĕЕ, уУ, ӳӲ, иИ, йЙ, лЛ, мМ, нН, рР, сС, çÇ, шШ, вВ, кК, хХ, пП, тТ тата çаксем:

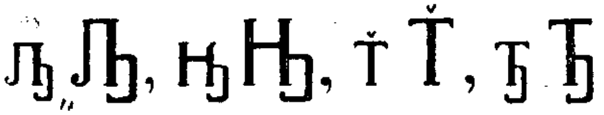

Тĕпрен илсен, çĕнĕ çырулăхăн çак варианчĕ — чăваш чĕлхинчи сасăсен хăйевĕрлĕхне палăртакан алфавит. Унпа çырулăхра 65 çул хушши, 1938 çулччен, пĕр улăштармасăр усă курнă: пайтах кĕнеке, хаçат-журнал пичетлесе кăларнă, вăл вара халăх культурипе литература чĕлхине аталантармалли чăн-чăн хăватлă вăй пулса тăнă.

Литература чĕлхи тесе чĕлхе ăстисем — тĕпчевçĕсемпе писательсем якатса илемлетнĕ халăх чĕлхине калаççĕ. Кирек хăш халăхăн та литература чĕлхийĕ пĕр-пĕр вырăнти калаçуран пуçланса, тымарланса каять. Сăмахран, хальхи тутар литература чĕлхи те иртнĕ ĕмĕрти 70-мĕш çулĕсенче (чăваш литература чĕлхипе пĕр вăхăталлах) Мамадыш уесĕнчи тутарсен калаçу чĕлхинчен тытăнса кайнă, Лютер тăлмачă Саксонири нимĕçсен калаçу чĕлхине нимĕç литература чĕлхин тĕпне хунă. Чăваш литература чĕлхин никĕсĕ — Хусан кĕпĕрнинчи Пăва уесĕнчи чăвашсен калаçу чĕлхи. Унăн çĕнĕ çырулăхăн малтанхи тапхăрĕнчи функцийĕ, хальхи литература чĕлхипе танлаштарсан, питех те пĕчĕк пулнă-ха: Хусанпа Чĕмпĕрте кăларнă кĕнекесене уйрăмах тури чăвашсем ăнланса вулайман. Чăваш литература чĕлхи аталантăр, вăл пур енчи чăвашсемшĕн те ăнланмалла чĕлхе пулса çиттĕр тесе, И. Я. Яковлевпа унăн сотрудникĕсем пайтах тар юхтарнă. Вĕсем пулас кĕнекесен алçырăвĕсене тĕплĕн сӳтсе явнă, аякри тĕттĕм ялсенчи чăвашсене вуласа кăтартнă, вĕсен ырă канашĕсене тимленĕ, вырăнти калаçусенче çеç тĕл пулакан, ăнланма йывăр сăмахсемпе сăмах çаврăнăшĕсене чăваш чĕлхинче анлăрах сарăлнă, ăнланма ансатрах сăмахсемпе, формăсемпе улăштарса çырма тăрăшнă. Чăваш чĕлхин ытти вырăнти калаçăвĕсем литература чĕлхине чĕрĕлĕх вăйĕ

парса тăма пултарнине те И. Я. Яковлевпа унăн сотрудникĕсем асрах тытнă.

И. Я. Яковлев — чăваш çырулăхĕпе литература чĕлхин никĕсне хываканĕ. Унăн çак пархатарлă пысăк ĕçе йĕркелесе ямалли идейисемпе принципĕсем тĕрĕс пулнине халĕ куçкĕретех куратпăр.

Литература чĕлхин нормисене тăвас тĕллевпе И. Я. Яковлевпа унăн сотрудникĕсем халăх чĕлхине, халăхăн сăмах вĕççĕн çÿрекен произведенийĕсене тĕпе хурса ĕçленĕ. Шкулсем валли букварьсем кăларни те, ялхуçалăх, медицина, истори ыйтăвĕсемпе чăвашла кусарнă кĕнекесем пичетлени те литература чĕлхин вичисене нормăлама чылай пулăшнă.

1808 çулхи майăн 15-мĕшĕнче И. Я. Яковлев «Чăваш халăх кĕввисемпе тексчĕсем» ятпа чăваш халăх юррисен пĕрремĕш кĕнекине хатĕрлесе пичете панă. Çав çулах, октябрь уйăхĕнче, чăваш илемлĕ литературин пĕрремĕш антологийĕ «Чăваш юмахĕсемпе халапĕсем» ятпа пичетленсе тухнă. Çак кĕнекере ĕнтĕ К. Ивановăн вилĕмсĕр «Нарспи» поэми, «Тимĕр тылă», «Тăлăх арăм», «Икĕ хĕр» юмахĕсем, Н. Шупуççыннин «Янтрак Янтравĕ» поэми, «Аслă суеçĕ», «Хитре Чĕкеç», «Вĕри çĕлен» юмахĕсем, М. Федоровăн 29 çул хушши алăран-алла çÿренĕ «Арçури» баллади кун çути курнă. Çак кĕнеке вăл тăван чĕлхемĕр ăстисем илемлетсе çырнă произведенисен пĕрремĕш пуххийĕ, чăн-чăн илемлĕ чăваш литература произведенийĕсен пĕрремĕш чечек çыххийĕ шутланать. 1912 çулта Чĕмпĕрте «Чăваш халăх кĕввисемпе тексчĕсен» иккĕмĕш кĕнеки пичетленсе тухнă. Кĕнекери юрăсене композитор пулас ĕмĕтлĕ П. Пазухин учитель тĕрлĕ уессенче пухнă.

XIX ĕмĕр вĕçĕнче чăваш чĕлхине чăн-чăн наука меслечĕсемпех тĕпчеме тытăнни çырулăхăмăра тата çÿллĕрех пусăма çĕкленме пулăшнă. Ку тĕлĕшпе Н. И. Ашмарин профессор уйрăмах мухтава тивĕçлĕ ĕç тунă. Унăн наукăллă ĕçĕсем паян куна та кивелмеççĕ, чăваш чĕлхи вĕрентĕвĕн чаплă произведенийĕсем шутланаççĕ.

Çĕнĕ çул хывасси — чи йывăр ĕç. Анчах пĕр пуçласан, вăл вара пĕр çыннăн çеç мар, пĕтĕм халăхăн çулĕ пулса тăрать. Çавăнпа эпир малашлăх çулĕшĕн тар тăкнă, хăйсен мĕнпур пултарулăхĕпе ăсталăхне тата вăйхалне тăван çырулăх ÿсĕмĕшĕн, паянхи илемлĕ литературăпа унăн чĕлхишĕн панă малтанхи çынсене — С. М. Михайлова, Н. И. Золотницкие, И. Я. Яковлева, К. В. Иванова, Н. И. Ашмарина, Н. В. Никольские т. ыт. те тав сăмахĕ калама тивĕç.

Куртăмăр ĕнтĕ, тăван çырулăхăмăр Аслă Октябрь революцийĕччĕнхи çул-йĕрĕ тикĕс пулман: вăл патша пусмăрĕ айĕнче пит вăраххăн, имшеррĕн аталанса пынă. Этемлĕх тивĕçне маннă патша чиновникĕсемпе çыравçисем чăваш халăхĕн шухăш-ĕмĕтне, чунне-кăмăлне ним вырăнне хумасăр хăртни, питлени тăван çырулăхăмăра аталанма çав тери чăрмантарнă. Тÿрех калар: «Чăваш чĕлхи чухăн, унран мĕн усси пур, вăл никама та кирлĕ мар!» — тесе каланисем халăхăмăра кÿрентернех ĕнтĕ, тарăхтарнах. Пĕр-ик тĕслĕх кăна илер: 1903 çулта Етĕрне земствин пухăвĕ выльăх-чĕрлĕх ĕрчетес тата агрономипе санитари ыйтăвĕсемпе чăвашла тата марилле брошюрăсем кăларма йышăннă. Çакăн çинчен пĕлсен, Хусан кĕпĕрнинчи земство управин председателĕ Н. Мельников сехĕрленсех ÿкнĕ. «Казанские губернские ведомости» хаçатра вăл «Инородецсен чĕлхисемпе кĕнекесем кăларас ыйту пирки» статья пичетленĕ. Унта вăл пĕр именсе тăмасăр çиллĕн çапла каланă: «Чăвашла кĕнекесем сепаратизмпа мăнкăмăллăх туйăмне кăна ÿстереççĕ, ку вара кăмăла килмест çеç мар, сиенлĕ те... Чăваш культури пулман, пулас та çук»,—тенĕ.

Патша самани чăваша куç уçма та, сăмах чĕнме те паман, ăна тĕттĕмлĕхпе тĕшмĕшлĕхре тытни уншăн усăллăрах пулнă. Унран, унăн çырулăхĕнчен пĕр вĕçĕмсĕр кулнă, ăна йĕрĕнчĕк халăх пек кăтартма тăрăшнă. «Живописная Россия» журналăн 1901 çулхи пĕр кăларăмĕнче В. Н. Майнов журналистăн «Вăтам Атăл тăрăхĕнчи инородецсем» очеркĕ пичетленсе тухнă. Унта çав элекçĕ чăваш халăхĕпе унăн чĕлхи çинчен пĕр ырă сăмах та каламан, унăн нишлĕ пурнăçĕнчен мăшкăлласа, темĕн те пĕр çырса тултарнă. В. Н. Майнов юриех чăвашсене çав тери мĕскĕн, ăс-тăн тĕлĕшĕнчен катăк, кахал та тирпейсĕр пек кăтартма тăрăшнă. Сахал пулнă-и Мельниковпа Майнов пек элекçĕсем тĕнчере?!

И. Я. Яковлев хăй те 50 çул хушшинче пайтах тĕрлĕ элек, тиркев тÿснĕ: йывăр пулнă ăна чăваш халăх культурине малалла аталантарма. Тÿре-шара вак халăхсене ирĕксĕрлесех вырăслатас политикăна тытса пынă. Çав политикăран кăшт пăрăнсанах, çын патша хÿрешкисем умĕнче шанчăксăра тухнă. Çакă Хусан архиепископĕ Палладий сăмахĕсенчен те лайăх курăнать: «Сирĕн пĕри апла, тепри капла тăвасшăн. Ав, Яковлев чăвашлатасшăн, анчах чăвашсене вырăслатас пулать. Тур пĕлет халĕ Руçра мĕн хăтланпине. Грузинсем, осетинсем, тутарсем пурте вĕренесшĕн, кашниех тата — хăйĕнле. Вырăсла вĕрентес пулать!» — хушнă учительсене архиепископ.

Пĕррехинче Çутĕç министерстви И. Я. Яковлева Петербургри канашлăва эксперт вырăнне чĕнсе илнĕ. Унта пĕр каппайчăк сановник чăвашсенчен тăрăхлама пăхнă: «Чăваш чĕлхипе мĕнех калама пулĕ-ши? Чăвашсен кирлĕ сăмахсем те çук-тăр?» — тенĕ вăл. И. Я. Яковлев çак çăмăлçах умĕнче парăмра юлман. Вăл ăна çийĕнчех çапла таварса хунă: «Эхер те, ваше высокопревосходительство, çыннăн шухăшĕ те, туйăмĕ те çук пулсан, ăнкарулăх та çитмесен, вăл пуян чĕлхепе те ăслă сăмах калаймĕ...» — тенĕ.

Аслă Октябрь революцийĕ хыççăн тăван çырулăхăмăрăн çĕнĕ самани пуçланнă. Чăваш халăхне автономи пани, шкулсенче тăван чĕлхепе вĕрентни, чăвашла кĕнеке, хаçат-журнал кăларас ĕç анлăн сарăлса кайни, писательсен Союзне тата ытти творчество организацийĕсене йĕркелени пирĕн тăван çырулăхăмăра çĕнĕ хăват хушса, малалла аталантарса ячĕ. Паян вăл аслă И. Я. Яковлев çĕр çул ĕлĕкрех хывнă çирĕп никĕс çинче аталанса пырать.

Чăваш чĕлхи — автономиллĕ Чăваш республикин чĕлхи. Совет саманинче унăн обществăри пĕлтерĕшĕ те пысăкланчĕ: вăл литературăпа искусство, хаçат-журнал, радиопа телевидени чĕлхи таран ÿсрĕ, унăн тĕрлĕ стилĕсем аталанса кайрĕç. Халĕ халăхăмăр хăй тăван чĕлхипех марксизм-ленинизм классикĕсен, вырăс тата ытти халăхсен литература классикĕсен произведенийĕсене вулать.

Енчен 1871—1917 çулсенче И. Я. Яковлевпа унăн сотрудникĕсем тăрăшнипе Хусанта тата Чĕмпĕрте чăвашла 700 яхăн кĕнеке çеç кăларнă пулсан, халĕ Чăваш кĕнеке издательстви çулсеренех 200 ытла çĕнĕ кĕнеке пичетлесе кăларать. Вĕсен тиражĕ 283 пинрен те иртет.

Чăваш халăхĕн наукăпа культурăри ÿсĕмĕ те пысăк. Республикăри аслă шкулсемпе тĕпчев институчĕсенче чăвашран тухнă наука кандидачĕсемпе докторĕсен йышлă çарĕ ĕçлет.

Шупашкарти икĕ аслă шкул — Чăваш патшалăх университечĕпе Чăваш патшалăх педагогика институчĕ — И. Н. Ульяновпа И. Я. Яковлев ячĕпе хисепленеççĕ, мĕншĕн тесен вĕсем иккĕшĕ те тăван халăха çутта кăларасшăн, унăн пуласлăхĕшĕн ырми-канми ĕçленĕ çынсем.

Çĕр çул... Çĕнĕ çырулăхăн мухтавлă пĕр ĕмĕрĕ. Паян эпир ăна пуçарса яраканĕ — И. Я. Яковлев умĕнче пуç таятпăр, унăн, В. И. Ленин калашле, «чăваш халăхĕн наци ÿсĕмĕшĕн тунă» пархатарлă ĕçне сума суса мухтав юрри юрлатпăр.

А. АЛЕКСЕЕВ,
Чăваш АССР Министрĕсен Совечĕ çумĕнчи Наукăпа тĕпчев институчĕн наука сотрудникĕ.